

TÜRKOLOJİ DİLÇİLİK

MAHİRƏ HÜSEYNOVA*

AZƏRBAYCAN POEZİYA DİLİNDƏ OMONİM DIALEKTİZMLƏR VƏ ONLARIN
ÜMUMTÜRK DİLLƏRİNDƏ QARŞILIQ LARI

XÜLASƏ

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri omonim dialektizmlərlə də zəngindir və bu nitq vahidləri də poeziya dilində fəal şəkildə yer tapa bilər. Omonim dialektizmlər söz sənətkarının fərdi üslubu ilə bağlı olub, yerli koloriti dolğun əks etdirməklə bərabər, şeir mətnlərinin səs diapozonunu nizama salma vasitəsidir. Poetik nitq mühitində omonim dialektizmlər deyim qəliblərini cazibəli formaya salır, mətnin struktur-semantikasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, onun poetik-üslubi ehtiyaclarını layiqinə yerinə yetirir. Müxtəlif poetik anlayışların, məfhumların, olayların eyni səs tərkibinə malik olub, müxtəlif mənalar ifadə edən sözlərlə əlaqələndirib bədii lövhəyə çevirmək söz sənətkarından böyük istedad və məharət tələb edir və bu baxımdan yanaşdıqda omonim dialektizmlərdən istifadədə də söz sənətkarımız müxtəlif mövqedə dururlar. Bəzi şairlərimiz əsərlərində bu tip nitq vahidlərinə geniş yer verdikləri halda, bəzilərində demək olar ki, bu hal müşahidə olunmur. Məqalədə omonim dialektizmlərə şeir dilinin poetizmik imkanlarını genişləndirən nitq vasitələri kimiyanaşılır, yeri gəldikə, həmin leksik vahidlərin ümumtürk dillərindəki qarşılıqlı da nəzər salınır.

Açar sözlər: poeziya, omonim dialektizmlər, ümumtürk dilləri

Giriş: Poetik nitq mühitində omonim dialektizmlər deyim qəliblərini cazibəli formaya salır, mətnin struktur-semantikasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, onun poetik-üslubi ehtiyaclarını layiqinə yerinə yetirir. Müxtəlif poetik anlayışların, məfhumların, olayların eyni səs tərkibinə malik olub, müxtəlif mənalar ifadə edən sözlərlə əlaqələndirib bədii lövhəyə çevirmək söz sənətkarından böyük istedad və məharət tələb edir və bu baxımdan yanaşdıqda omonim dialektizmlərdən istifadədə də söz sənətkarımız müxtəlif mövqedə dururlar.

Omonim dialektizmlər: Omonim dialektizmləri poeziya dilində olduqca vacib linqvistik atributlardandır və onlar şeir mətnlərini məzmun və forma baxımından gözəlləşdirir, siqlətli edir, poetik enerji daşıyıcısına çevrilir. Eyni cür səslənib, müxtəlif mənalar ifadə edən omonimik vahidlər tənislər üçün ən mükəmməl materialdır və bu nitq vahidləri poetik mühitdə fikir və hisslərin ahəngdarlığına, ritmik axarına səbəb olur, şeir mətnini emosionallaşdırmaqda müstəsna rol oynayır. Poeziya dilində omonim dialektizmlərin semantik çalarları, məzmun imkanları mətnin poetik strukturunda üzə çıxır, duyğu və düşüncələrimizi səslənmə sanbalına

görə estetik meyara yönəldir. Məsələn, şair Hüseyn Kürdoğlunun “Qocalmışlar” poetik örnəyinin bir bəndində “çalmaq” feili dialektizmi omonim variantları ilə uğurlu semantik-üslubi keyfiyyət kəsb edir, eyni linqvistik qəlibdə olan sözlər, feillər vahid poetik düşüncə dairəsində üslubi birlik yaradır:

Yaxın dursam köhlən mənə təpik çalır,
Yıxılanda oğul-uşaq çəpik çalır.
Dürməyimə toyuq-cücə dimdik çalır,
Qocalmışam (Kürdoğlu:2005, s.156).

Şeir mətnində misraönü mövqedə 3 dəfə işlədilərən çalmaq feili dialektizmi “vurmaq” mənasını bildirir və həqiqətən də bu söz Azərbaycan dilinin Cəbrayıl və Çəmbərək şivələrində “vurmaq” mənasını ifadə edir (Bayramov:2011, s.75). Çoxmənalı səciyyə kəsb edən bu omonim dialektizmlər Qərbi Azərbaycanın Basarkeçər şivəsində “süpürmək” mənasında işlədilərən çalmaq həm də Şəki dialektində, Cəbrayıl, Göyçay, Mingəçevir, Zəngilan şivələrində də eyni mənada işlənilir. Qərbi Azərbaycanın Böyük Qarakilsə, Çəmbərək şivələrində “mayalamaq” mənasında işlədilərən çalmaq eyni zamanda Ağdam, Cəbrayıl, Salyan şivəsində həm “oxşamaq, bənzəmək”, həm də “əşitmək, xəbər tut-

*ADPU Beynəlxalq Əlaqələr üzrə prorektoru, filologiya elmləri doktoru, professor.

maq” mənalarını bildirir (ADL:2007, s.88). Bu omonim dialektizm Vədi, Zəngibasar şivələrində “oğurlamaq”mənasında işlənir (Bayramov:2011, s.94).

Çalmaq feili dialektizmi “oğurlamaq” mənasında və çalmaq fonetik tərkibində Türkiyə, özbək, türkmən, tatar türkcələrində də işlənir (KTLS:1993, s.114-115). Bu sözlər Azərbaycan ədəbi dilində işlənən variantı (saz çalmaq, tatar çalmaq və s.) Türkiyə türkcəsində çalmak, qırğız türkcəsində çalü, türkmən və uyğur türkcələrində çalmak fonetik tərkibində çıxış edir (KTLS:1993, s.114-115).

Poeziya dilində elə leksik dialektizmlərə rast gəlirik ki, onlar toponimik vahidlərin ifadəçisi rolunda çıxış edir və söz sənətkarı həmin dialektizmdən ibarət olan xüsusi yer adını poetik aspektdə etimolojişədməyə cəhd edir, aşağıdakı şeir mətnində olduğu kimi:

... Bəlgə dağı, bir de özün,
Nədir “Bəlgə?”
Mənasını bu sirr sözün
açıb bəlkə
“Bəlkə”lərin əlindən alasan məni?
Bəlkə sən...
“Bərk” sözündən tərifisən?
“l” edib “p” hərfi sən,
“ə”-ni də bərc almısan,
Və mənasız qalmısan?
Bəlgə dağı,
Bəlkə sən
Bərgəsən?
Arpaçayı aparanda Saranı
Kəsmişəm bir divar kimi aranı
(Zeynal:1967, s.221).

Bəlgə dialektizminin, yəni yer adının mənsəyinə xalq etimologiyası baxımından şairin yanaşması şeir mətnində məzmunlu forma yaratsa da, sözün etimoloji aspektdə izzahı özünü doğrultmur və “... müəllif qondarma mənalandırma yolu ilə ətrafında söhbət açdığı anlayışın bədii xarakterini yaratmağa səy göstərir. Xalq etimologiyası bədii təffərrüatı təhlil məqamlarında daha effektiv olur. Bu sahədə tanınmış söz ustalarının zəngin poetik təcrübəsi belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, şeir poetikasının sənətkarlıq boyalarını biruzə etdirmək, mətnə xas olan mündəricənin səciyyəsinə estetik mü-

nasibət bildirmək baxımından olduqca əhəmiyyətli ifadə vasitəsidir” (Hüseynov:2008, s.381).

Fikrimizcə, Bəlgə dağı adı “Apardı sellər Saranı” xalq mahnısında əfsanəvi obraz olan Saranın nişan mərasimi ilə bağlı yarana bilərdi. Belə ki, xalq arasında gəzən əfsanələrə görə, Saraya Bəlgə dağında nişan mərasimi keçirilmiş, onu sevdiyinə deyil, başqasına verdiklərinə görə, Sara özünü bu dağdan Arpa çayına atmış və dağ da o vaxtdan belə adlandırılmışdır.

Bəlgə dialektizminin linqvistik təhlilinə gəldikdə isə deyə bilərik ki, bu söz XI əsrdə “nişan” mənasında, bəlgü fonetik tərkibində işlənmişdir və böyük ensiklopedik tədqiqatçı M.Kaşğari də bu sözü “bəlgü” formasında qeydə almış, “nişan, əlamət” mənasında etimolojişədirilmişdir.

Azərbaycan dilinin Şəki dialektində bəlgə sözü bəliyə formasında işlənir və “oğlan evindən qız evinə aparılan nişan” anlamını bildirir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində bəlgə sözü geniş omonimik potensiala malik olub, 10 mənada işlənir: 1) “nişan” (Gəncə, Kəlbəcər, Kürdəmir, Oğuz, Ordubad, Şəmkir, Zəngilan); 2) “bəhanə, bəhanə etmək” (Salyan); 3) “şaftalı qaxı” (Bakı); 4) “vuruşma zamanı müdafiə üçün qola sarınan sarğı” (Ağdaş, Bakı, Cəbrayıl, Şirvan, İmişli, Kürdəmir, Salyan, Zəngilan); 5) “əlin sahələrinin sərhədlərini bildirən nişan” (Ağdaş); 6) “gön asmaq üçün narın qabığından və yarpağından hazırlanmış maddə” (Şuşa); 7) Boyaqçılıqda istifadə olunan bitki (Zəngilan); 8) “sənəd, əsas” (Bakı, Salyan); 9) batmaması üçün balıq torunun yan ipələrinə bağlanan qamış (İmişli, Kürdəmir); 10) “çox duzlu” (Masallı).

Ümumtürk dillərində bəlgə sözü qazax türkcəsində belgidi, qırğız türkcəsində belgülü, özbək türkcəsində belgili, tatar türkcəsində begili, uyğur türkcəsində belgilik formalarında işlənir. Bakı və Salyan dialektlərində “sənəd, əsas” mənasında işlənən bəlgə sözü Türkiyə türkcəsində belge şəklində işlənərək həmin mənəni ifadə edir (ADL:1999, s.44; Ələsgər:1999, s.515; KTLS:1993, s.66-67).

Mükəmməl şeir mətni omonimlik üçün gözəl, estetik səslənmə meydanıdır və omonim dialektizmlərin iştirakı ilə formalaşdırılan poetik-üslubi əhəmiyyət ritmik avazlanma, mənəli harmoniya və uğurlu ahəng qəlibləri oxucuda xoş ovqat yaratmaqla bərabər, şeir kontekstində

dərin məzmun ifadə etmək mütəhərriqliyini də aktuallaşdırır. Məs.:

Dövrən mənə həm bal verdi, həm ağı,
Yaddaşında həm toy-büsat, həm ağı.
Dərman olar həm qarası, həm ağı,
Tut vədəsi bağlamasa tuthatut
(Hüseynov:2008, s.300).

Bəndin birinci misrasında işlənən “ağı” sözü Azərbaycan dilinin Çəmbərək şivəsində “zəhər” mənasında işlənir (Bayramov:2011, s.35). İkinci misrasında işlənən “ağı” sözü “mərsiyyə” mənasında Türkiyə türkcəsində ağıt, türkmən türkcəsində ağı fonetik variantında işlənir (KTLS:1993, s.8-9). Üçüncü misrada rəng mənasında işlənərək mənalı cinas qəlibləri yaratmışdır.

Hüseyn Kürdoğlunun beş bəndlik “Nə çatım” rədifli şeirində omonim dialektizmlər ədəbi dildəki qarşılıqları ilə çıxış edərək şairin poetik təfəkkürünün enerji potensialını güclü bir şəkildə əks etdirir, eyni səs tərkibli leksik vahidlər görümlü və dəyərli misra strukturları əmələ gətirir:

Yıxdı məni, qaçdı baxtın köhləni,
Təqətim yox, nə yüyürüm, nə çatım.
Yazın gəlməz ha müşqurum, yalvarım,
Gəri gəlməz nə yüyənəm, nə çatım
(Kürdoğlu:2005, s.135).

Maraqlı cəhət budur ki, şair morfoloji göstəricilər vasitəsilə ədəbi dilə məxsus “çatmaq” feilini, şivələrimizdə işlənən “çatı” isimi dialektizmi omonimləşdirərək lirik ovqatı bədii mühitə ustalıqla hopdurur. İkinci misrada “çatmaq” feili ədəbi dilə məxsus söz olub, “yemək” anlamını bildirir. Dördüncü misrada işlənən “çatı” sözü yüyən sözünə sinonim kimi işlənərək Azərbaycan dilinin Çəmbərək, Dərələyəz, Kalinino, Vedi, Zəngibasar şivələrində “uzun, yoğun kəndir” mənasında, Dərələyəz şivəsində isə “bağ, ip qırığı” anlamını bildirir (Bayramov:2011, s.96). “Çatı” sözü Türkiyə türkcəsində “dam” mənasında işlənir. Həmin mənada bu söz başqırd türkcəsində “sarlak”, qazax türkcəsində “çerdək”, tatar türkcəsində “çarlak”, türkmən türkcəsində “çerdak”, uyğur türkcəsində “çedir” fonetik variantlarında işlənir (KTLS:1993, s.118-119).

Aşağıdakı bəndin son misrasında işlədilən “çatmaq” feili dialektizmi “yükləmək” anlamını bildirir və bu söz də dialektoloji lüğətlərdə qeydə alınmış və 2 mənada işləndiyi göstərilmişdir: 1) “yükləmək” (Zəngibasar); 2) “bağlamaq” (Çəmbərək) (Bayramov:2011, s. 97).

Dövrən dönüb həm ağa, həm qul ağlar,
Gözlər görüb, eşitməsin qulaqlar.
Titrək əlim palankeşi qulaqlar,
Bu fağıra nə yükləyim, nə çatım
(Kürdoğlu:2005, s.135).

Digər bənddə isə “çatmaq” feili dialektizmi “yandırmaq, qalamaq” işlədilmişdir:

Yaxşı-yaxşı düşünüm də, qanımda,
Gündən-günə hey azalır qanımda.
Qocalığın soyuğu var qanımda,
Odu yoxdur, ocağına nə çatım
(Kürdoğlu:2005, s.135).

“Çatmax” feili dialektizmi Çəmbərək şivəsində “təzəyi baş-başa qoymaq, uc-uca qoymaq”; Basarkeçər Çəmbərək, Vedi, Zəngibasar şivələrində isə “yandırmaq, qalamaq” mənasında işlənir (Bayramov:2011, s.97). Bu söz Türkiyə türkcəsində, türkmən və uyğur dillərində də “çatmax” fonetik variantında “baş-başa qoymaq, çatmaq” mənasında işlənir (KTLS:1993, s.120-121).

Təhlilə cəlb etdiyim poetik örnəyin dilində rədif kimi təkrarlanan eyni kökə malik olan leksik dialektizmlər demək olar ki, hər bir şeir bəndində poetik şəraitə uyğun fərqli mənalar və üslubi çalarlar ifadə edir və bir şeir mətnində 8 dəfə işlənməsinə baxmayaraq 5 bəndlik şeirin ayrı-ayrılıqda hər birində orijinal poetik nəfəs yaradır:

Gözüm ilə sönməz bir od qalayam,
Qızıl mənəm, nə dəmir, nə qalayam.
Dağ başında qüdrətdən bir qalayam,
Nə zədəm var, nə uçuğum, nə çatım
(Kürdoğlu:2005, s.435).

Göründüyü kimi şeir bəndinin sonuncu misrasında “çat” ismi dialektizmi özünün sinonim variantları ilə işlədilmiş, özündən əvvəlki bəndlərdə rədif yerində işlənən eyniköklü sözlərdə omonimləşdirilmişdir. Aydın məsələdir ki, çat

sözünə sinonim kimi işlədilən “uçuq” sözü də şivə səciyyəlidir və bu dialektizm Qərbi Azərbaycanın İrəvan, Qəmərli, Zəngibasar şivələrində “qızdırmadan və ya qorxudan dodaqda xəstəlik və ya qorxu nəticəsində əmələ gələn yara” mənasında işlənir. “Uçuxlamaq” feili dialektizminin əsasında “uçux” ismi dialektizmi dayanır və “uçuxlamaq” dialektizmi İrəvan, Üçkilsə, Vədi, Zəngibasar şivələrində “dodaqda yara əmələ gəlmək, suluqlamaq” mənasında işlənir. Bu söz Cəbrayıl şivəsində “suluqlamaq, şaxtadan burunun qalağında, dodaqlarda suluq əmələ gəlmək” mənasını bildirir (Bayramov:2011, s.388; ADL:2007, s.515).

Yuxarıdakı şeir bəndində çat sözünə sinonim kimi işlədilən “uçuq” sözü Türkiyə türkcəsində uçuk (yara mənasında), qazax türkcəsində usık, qırğız türkcəsində uçuk, uyğur türkcəsində uçuğ fonetik variantlarında işlənir (KTLS:1993, s. 118-119).

Azərbaycan dilinin bəzi dialekt və şivələrində işlənən bulmaq feili dialektizmi bu omonim variantları ilə çıxış edərək şeir mətninin ümumi fonetikasına güclü təsir göstərən bədii-estetik faktor kimi çıxış edir. Məsələn aşağıdakı şeir bəndinin ikinci misrasında təkrar işlənən bular omonim dialektizmi “fırlanmaq, sarılmaq” anlamında, dördüncü misrasında isə “tap-

maq” mənasında işlənərək mətnin poetik estetik siqləti ilə ahəngdarlıq təşkil edir:

Səba dost zülfünə sanə çəkəndə,
Yayılar gərdənə ha bular, bular.
Hər kim ki sidq ilə dilək diləsə,
Əlbəttə, mətləbin ha bular, bular
(Ələsgər:1999, s.167).

Bulmaq omonim dialektizmi Türkiyə türkcəsində “tapmaq” mənasında işlənir. Digər türkcələrdə bulmaq sözü deyil, “tapmaq” sözü aktiv şəkildə işlənir. Belə ki, bu söz başqırd türkcəsində “tabır”, qazax türkcəsində “tabuv”, özbək, uyğur, türkmən türkcələrində “təpməq, tapmaq” şəkillərində işlənir (KTLS:1993, s.84-85).

Nəticə: Poeziya dilində fəal şəkildə çıxış edən omonim dialektizmlər söz mətnlərində uğurlu ahəngdarlıq yaradır, poetik nitq mühitinin səslənmə keyfiyyətlərini sahmanlayır, nizam salır, poetik intensivliyi vüsətləndirir, şeir mətninin orijinal səslənməsində, eyni zamanda mətnin struktur-semantikasında xüsusi rol oynayır. Omonim dialektizmlərin ümumtürk dillərində qarşılığı inteqrasiyasının hərtərəfli və mükəmməl şəkildə öyrənilməsi müasir texnologiyanın qarşısında duran ən vacib problemlərdən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Kürdoğlu H. (2005). Yurduma qurbandır sözüm. Bakı, “Sabah”, 516 s.
2. Bayramov İ. (2011). Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası “Elm və təhsil”, 440 s.
3. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. (2007). Bakı, “Şərq-Qərb”, 518 s.
4. Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü. (1991). (Hazırlayan: Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun). Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1183 s.
5. Vəfa Zeynal. (1967). Çinarım mənim. Bakı, Azərneşr, 281 s.
6. Hüseynov M. (2008). Dil və poeziya. Bakı, “Elm”, 434 s.
7. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. (1999). I cild, A-1, Ankara, 403 s.
8. Hüseynova M. (2020). Ümumtürk dilləri dialekt və şivələrinin qarşılıqlı inteqrasiyası. ADPU-nun nəşriyyatı, Bakı, 600 s.
9. Aşıq Ələsgər. (1999). Əsərləri. Bakı, 405 s.

Mahira HUSEYNOVA

HOMONYM-DIALECTISMS IN THE LANGUAGE OF AZERBAIJANI POETRY AND THEIR EQUIVALENTS IN COMMON TURKIC LANGUAGES

SUMMARY

Dialects and accents of the Azerbaijani language are also rich in homonym - dialectisms, and these units of speech can also find an active place in the language of poetry. Homonym - dialectisms are associated with the individual style of the master of the word and, fully reflecting the local flavor, are a means of regulating the sound range of poetic texts. In the environment of poetic speech, homonym - dialectisms in an attractive way form idiomatic patterns, are of particular importance in the structural-semantics of the text and satisfy its poetical and stylistic needs. It takes a lot of talent

and skills from a word master to have different poetic concepts, events with the same sound composition, combine them with words expressing different meanings, and turn them into an art board, and in this regard, our word masters take different positions in the use of homonym-dialectisms. While some of our poets pay great attention to such units of speech in their works, in others this is hardly observed. The article introduces a homonym - dialectisms as a means of speech, expanding the poetic capabilities of the poetic language, and, by the way, the correspondence of these lexical units in common Turkic languages is considered.

Key words: *poetry, homonym-dialectisms, common Turkic languages.*

Махира ГУСЕЙНОВА

**ОМОНИМ -ДИАЛЕКТИЗМЫ В ЯЗЫКЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПОЭЗИИ И ИХ ЭКВИВАЛЕНТЫ В
ОБЩЕТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ**

РЕЗЮМЕ

Диалекты и говоры азербайджанского языка также богаты омоним - диалектизмами, и эти единицы речи также могут найти активное место в языке поэзии. Омоним - диалектизмы связаны с индивидуальным стилем мастера слова и, полностью отражая местный колорит, являются средством регулирования звукового диапазона поэтических текстов. В среде поэтической речи омоним -диалектизмы привлекательным образом образуют идиоматические паттерны, имеют особое значение в структурно -семантике текста и удовлетворяют его поэтико - стилистические потребности. От мастера слова требуется большой талант и навыки, чтобы иметь разные поэтические концепции, понятия, события с одинаковым звуковым составом, соединять их со словами, выражающими разные значения, и превращать их в художественную доску, и в этом отношении наши мастера слова принимают разные позиции в употреблении омоним -диалектизмов. В то время как некоторые из наших поэтов в своих произведениях уделяют большое внимание таким единицам речи, в других это почти не наблюдается. В статье вводятся омоним -диалектизмы как средства речи, расширяющие поэтические возможности поэтического языка, и, кстати, рассматривается соответствие этих лексических единиц в общетюркских языках.

Ключевые слова: *поэзия, омоним -диалектизмы, общетюркские языки.*